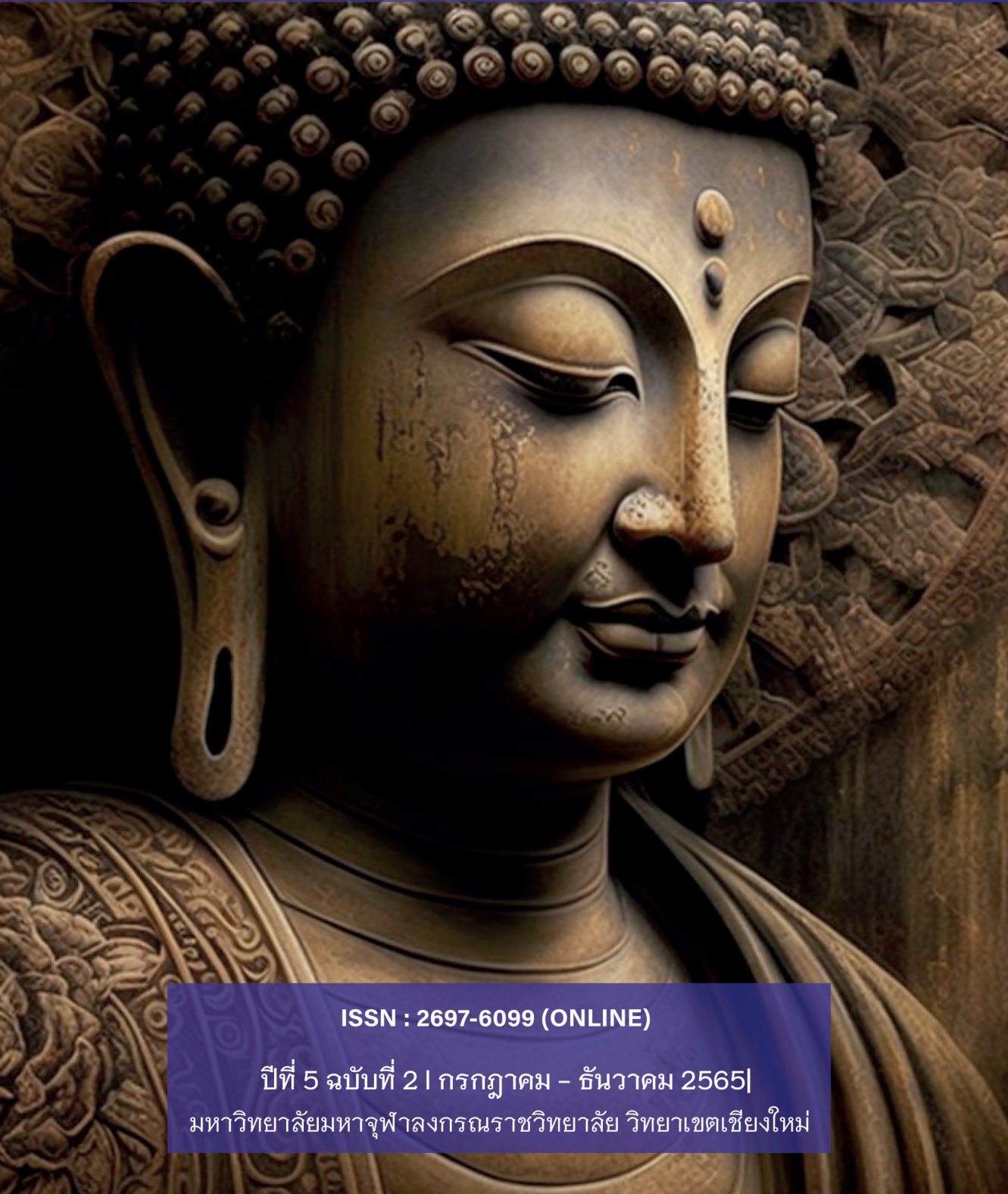

วารสารพุทธศิลปกรรม JOURNAL OF BUDDHIST ARTS

01

ISSN : 2697-6099 (ONLINE)

ปีที่ 5 ฉบับที่ 2 | กรกฎาคม - ธันวาคม 2565 |

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

เครือข่ายพระนักพัฒนา: แนวปฏิบัติและกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิต ของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง

The Buddhist Monk Developer Network: The Practical Guideline and the Life Quality Development Process of the Highland Ethnic Group

พระครูสมุห์วัลลภ ฐิตสัวโร
ฟองจันทร์ สุขสวัสดิ์ ณ อยู่ธยา, ภัชรบถ ฤทธิ์เต็ม

Phakrusamuh Vanlop Titasangwaro

Fongchan Sooksawat Na Ayudhta , Phatcharabot Ritttem

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus, Thailand

พระครูสุภัทรวชิรานุกุล

Phakru Suphatrawachiranukul

วัดเจ็ดยอด พระอารามหลวง สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดเชียงใหม่

Jedyod Royal Temple, National Office of Buddhism, Chiang Mai Province

Corresponding Author, Email: Bigjod3458@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาแนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง 2) เพื่อติดตามผลดำเนินงานด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การท่องเที่ยว ภาวะผู้สูงอายุ และการเรียนรู้วัฒนธรรม และ 3) เพื่อวิเคราะห์แนวปฏิบัติของเครือข่ายพระนักพัฒนา และกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ มีขอบเขตพื้นที่ 4 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แม่ฮ่องสอน

ผลการวิจัยพบว่า แนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิต มีดังนี้ (1) การประยุกต์ใช้หลักอหิสา ปัจจยตา กรรม และเมตตา ในการพัฒนาสิ่ง

แวดล้อม (2) การประยุกต์ใช้หลักกัลยาณมิตร 7 และสัปปายะ 7 ในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม (3) การประยุกต์ใช้หลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ 4 และปาปณิกรรม 3 ในการเพิ่มรายได้เกษตรกรวิสาหกิจ (4) การประยุกต์ใช้หลักอายุวัฒนธรรม 5 และพรหมวิหาร 4 ในการดูแลผู้สูงอายุ (5) การประยุกต์ใช้หลักเทศนาวิธี 4 และอธิปไตย 4 ในการสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ และ (6) การประยุกต์ใช้หลักอริยวงศ์ 4 และสัปปริสธรรม 7 ในการพัฒนาเศรษฐกิจพอเพียง

การพัฒนาคุณภาพชีวิตของเครือข่ายพระนักพัฒนา มีดังนี้ (1) การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยเน้นการใช้แบบยั่งยืน (2) การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรม โดยการบริหารจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนมีส่วนร่วม (3) การเพิ่มรายได้เกษตรกรวิสาหกิจ โดยการพัฒนาศักยภาพตนเอง และการเสริมสร้างภูมิปัญญา (4) การดูแลผู้สูงอายุ โดยการบริหารจัดการปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็น (5) การสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ โดยใช้การสื่อสารระหว่างเครือข่ายของพระนักพัฒนา และ (6) การส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียง โดยการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรม

คำสำคัญ: คุณภาพชีวิต, เครือข่ายพระสงฆ์นักพัฒนา, กลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง

Abstract

This research aims to: 1. Study the practices of applying Buddhist principles to develop the quality of life for ethnic groups in the uplands, 2. Monitor the results of operations in the environment, economy, tourism, the elderly, and cultural learning and Analyze the practices of the Monk Network and the process of developing the quality of life for ethnic groups in the uplands. This is an action research conducted in 4 provinces: Chiang Mai, Chiang Rai, Lampang, and Mae Hong Son.

The research results found that: The practices of applying Buddhist principles to develop the quality of life are as follows: Applying the principles of Dependent Origination, Kamma, and Metta to environmental development. Applying the principles of the 7 Good Friends and the 7 Requisites to develop

religious and cultural tourism. Applying the principles of the 4 Benefits of Right View and the 3 Unwholesome Actions to increase income from Buddhist agriculture. Applying the principles of the 5 Factors of Longevity and the 4 Brahmaviharas to care for the elderly. Applying the principles of the 4 Methods of Preaching and the 4 Powers to communicate culture for learning. Applying the principles of the 4 Noble Lineages and the 7 Qualities of a Good Person to develop a sufficiency economy.

The development of the quality of life by the Monk Network is as follows: Environmental conservation: Emphasizing sustainable use. Promotion of religious and cultural tourism: Community-based tourism management. Increasing income from Buddhist agriculture: Developing self-potential and strengthening wisdom. Caring for the elderly: Managing basic necessities. Communication of culture for learning: Using communication between the Monk Network. Promoting a sufficiency economy: Applying Buddhist principles.

Key words: Life Quality, Buddhist Monk Developer Network, Highland Ethnic Groups.

บทนำ

โครงการพระบัณฑิตพัฒนาราชภรณพื้นที่สูงขึ้น ก่อตั้งขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2543 เป็นต้นมา โดยมีเป้าหมายหลัก คือ การนำพระบัณฑิตอาสาไปปฏิบัติศาสนกิจบนพื้นที่สูง จากการคัดเลือกนิสิตจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตต่าง ๆ ที่อาสาสมัครมาเป็นพระบัณฑิตนักพัฒนามบนพื้นที่สูงในเขตทุรกันดาร โดยมีกระบวนการทำงานที่เน้นความต่อเนื่องมั่นคงและการทำงานแบบเชิงรุกมากกว่าเชิงรับ กระจายตัวอยู่ในหมู่บ้านชาวเขาในเขตภาคเหนือตอนบน ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง แม่ฮ่องสอน ลำพูน เชียงราย แพร่ น่าน ตาก และพะเยา ปัจจุบันมีพระบัณฑิตอาสาทำงานอยู่ในพื้นที่ 33 อาศรม ครอบคลุม 4 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง และแม่ฮ่องสอน โดยมีบทบาทหน้าที่สำคัญ นอกเหนือจากบทบาทหลักคือการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังนี้

1) การฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมในชุมชนพื้นที่สูง โดยการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการทำงาน การอบรมสั่งสอน ให้ความรู้กับชาวบ้านผ่านการบรรยายธรรม การสั่งสอนในโอกาสที่เหมาะสมในวาระต่าง ๆ จะก่อให้เกิดความเข้าใจและการปรับตัวในการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับทำให้เกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การอนุรักษ์ธรรมชาติโดยใช้หลักพุทธธรรมมาประยุกต์ในกระบวนการทำงาน เช่น หลักอิทัปปัจจยตาหรือปฏิเสธสมุบาทกรรม เมตตาธรรม มีหลักธรรมที่เพิ่มเติม เช่น หลักอริยสัจ หิริโอตตปปะ และกุลจิรัฐติธรรม (ประพันธ์ ศุภสร, 2558: 1-18) หรือการนำหลักปรัชญาของบุคคลสำคัญในพุทธศาสนา เช่น พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) มาประยุกต์ใช้ในการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อช่วยปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนเกิดความรักความหวงแหนต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (พระอนุสรณ์ ปรุกโกโม (ยี่งยง), 2558: 311-319) อีกทั้งการเน้นหลักการทำงานแบบการบริหารจัดการแบบบูรณาการ (Integrated Management Approach) เพราะปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับหลายส่วน การจัดการสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืนได้นั้นต้องอาศัยคน อาศัยชาวบ้าน อาศัยผู้นำในท้องถิ่น ผู้นำตามธรรมชาติ หรือผู้นำจิตวิญญาณ หรือนักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญในสาขาที่เกี่ยวข้องทุกสาขามาร่วมความคิดในการกำหนดแนวทางการจัดการสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ได้อย่างครอบคลุม โดยการสร้างเครือข่ายความร่วมมือ (Network) จะทำให้การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมนั้นเกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลได้ ต้องมีการระดมความร่วมมือจากภาคีพัฒนาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวาง (พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ, 2548: 58 – 59) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ นอกจากจะใช้หลักการจัดการแบบบูรณาการแล้ว จะต้องมองทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมด้วย (Holistic Approach) เพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน เนื่องจากปัญหาทรัพยากรมีความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนเกี่ยวโยงกับหลายมิติ ทุกสิ่งทุกอย่างต่างเกี่ยวพันและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันทั้งสิ้น อาจจะเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นทันทีหรือไม่ก็ตาม และอาจจะเกิดผลกระทบที่มนุษย์เองอาจคาดไม่ถึงก็ได้ การอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าชาวบ้านยังไม่มีคุณภาพชีวิตที่ดี นั่นหมายถึงต้องมีการพัฒนาอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมไปพร้อม ๆ กับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม (จำลอง โพธิ์บุญ, 2545: 13 – 32)

2) การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมในชุมชนพื้นที่สูง จัดเป็นการท่องเที่ยวเชิงศิลปวัฒนธรรม (Cultural Tourism) เป็นรูปแบบการท่องเที่ยวเพื่อ

ความสนใจพิเศษที่เติบโตอย่างรวดเร็ว และมีบทบาทในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว เนื่องจากนักท่องเที่ยวมักสนใจและต้องการเข้าใจวัฒนธรรมของประเทศอื่นที่แตกต่างไปจากตน โดยผ่านการชมหรือสัมผัสศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆ ทั้งยังเป็นการท่องเที่ยวแนวใหม่ที่สัมผัสวิถีชีวิต วัฒนธรรมแบบเจาะลึก ลดจังหวะการเดินทางให้ช้าลง ภายใต้แนวคิด “Slow Tourism” รูปแบบเป็นการนำเสนอสินค้าแนวใหม่ที่ตอบสนองนักท่องเที่ยวรุ่นใหม่ที่จะทำให้ได้มองเห็นความงามของสิ่งใกล้ตัวมากขึ้น ได้ความรู้ ได้ปัญญา ได้ความภูมิใจและได้ใช้ชีวิตอยู่กับตัวเอง ได้คิดอะไรมากขึ้น ได้เห็นอะไรที่แปลกออกไปจากสิ่งที่เคยเห็นหรือเคยรู้มาก่อน (กวรรณสังขร, 2555: 3 – 5) ดังนั้น รูปแบบและแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมและการจัดการท่องเที่ยว มี 4 รูปแบบ ได้แก่ 1.รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม 2.รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแนวพุทธ 3.รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเพื่อพัฒนาความรู้ (เชิงนามธรรมการเรียนรู้) 4. รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา (พระมหาสุทิตย์ อาภากรโอบอุ้น) และคณะ, 2554: 51) พร้อมกับสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อเป็นแรงผลักดันให้ช่วยกันอนุรักษ์ สืบทอดและถ่ายทอดศิลปวัฒนธรรม ซึ่งจะเป็นการคงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ของชุมชน (กาญจนา แสงลัสมสุวรรณ และศรัณยา แสงลัสมสุวรรณ, 2012: 141)

3) การดูแลผู้สูงอายุในชุมชนพื้นที่สูง อาศรมส่วนใหญ่มีความพร้อมทางกายภาพเหมาะสมกับพื้นที่ทางกายภาพและบริบทของชุมชน โดยเฉพาะบริเวณวัด มีสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นเหมาะสมพอสมควรสำหรับผู้สูงอายุบนพื้นที่สูง ในส่วนที่ขาดส่วนใหญ่ ยังขาดความพร้อมเกี่ยวกับทางลาด และบันไดที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุ เนื่องด้วยอาศรมส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนพื้นที่เนินสูง ลักษณะทางกายภาพจึงไม่เอื้อต่อการรองรับผู้สูงอายุ ซึ่งแตกต่างจากวัดพื้นที่ลุ่มที่มีการก่อสร้างเพื่อรองรับผู้สูงอายุ เช่น มีห้องน้ำเฉพาะสำหรับผู้สูงอายุ หรือ การสร้างศาลาการเปรียญชั้นเดียว การลดจำนวนขั้นบันได เป็นต้น ส่วนปัจจัยที่ทำให้วัดมีความพร้อมแตกต่างกัน ได้แก่ ศักยภาพของเจ้าอาวาส จำนวนและคุณสมบัติของพระในวัด ความรู้ของพระ การสนับสนุนจากชุมชนรอบวัด และการทำงานเป็นเครือข่าย แนวทางในการสนับสนุนความพร้อมของวัด ได้แก่ การจัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างวัดที่ประสบผลสำเร็จในการทำงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุ การถวายเป็นบุญเรื่องการบริหารและเรื่องผู้สูงอายุแด่พระสงฆ์ การสนับสนุนการสร้างเครือข่ายของวัด และการจัดพื้นที่และสิ่งแวดล้อมของวัดให้เอื้อต่อผู้สูงอายุ (เสาวภา พรศิริพงษ์ ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์, 2557: 99)

4) การสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ในชุมชนพื้นที่สูง นับเป็นเรื่องที่มีความสำคัญ เนื่องจากบนพื้นที่สูงมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ อีกทั้งพระบัณฑิตอาสาบางรูปเป็นคนมาจากต่างถิ่น ทำให้มีปัญหาในด้านการสื่อสาร ซึ่งจะส่งผลต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการพัฒนาสังคมในด้านอื่นๆ นอกจากนี้ พระนักพัฒนาต้องศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่น ภาษาถิ่นเบื้องต้นของชุมชนที่ตนเองจะต้องเข้าไปอยู่ประจำ เรียนรู้บริบทชุมชน ความเชื่อ ข้อห้าม ข้อปฏิบัติ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ตลอดจนสภาพปัญหาของชุมชน แล้วนำมาปรับใช้ในการเผยแผ่สื่อสารวัฒนธรรมและพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับศาสตร์พระราชาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ทรงมอบหลักการทำงานแก่ข้าราชการไว้ทำงาน คือ เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา อย่างที่เห็นได้จากผลลัพธ์จากการสื่อสารวัฒนธรรมของเครือข่ายพระนักพัฒนาเองได้จัดกระบวนการให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการช่วยคิดวางแผนงานตั้งแต่ขั้นตอนปัญหาที่มีในชุมชน วางแผนแก้ปัญหา ดำเนินงานและติดตามประเมินผล เพื่อให้การจัดกิจกรรมต่างๆของอาศรมหรือวัดในพื้นที่นั้นๆ ประสบความสำเร็จมากขึ้น เพราะต้องถือว่า ชาวบ้านคือตัวหลัก (Main Actor) ในการแก้ปัญหาของเขาเอง องค์กรภายนอกเป็นเพียงตัวกระตุ้นให้เท่านั้น (นิตยา เงินประเสริฐศรี, 2544: 61-71) เมื่อพระบัณฑิตอาสามีความรู้ความเข้าใจเรื่องทฤษฎีการสื่อสาร (SMCR) สื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรมชุมชน การดำเนินกิจกรรมเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมมากขึ้นและสามารถนำไปผสมผสานกับหลักพุทธธรรม และมีการประยุกต์ใช้ในพื้นที่ได้ มีการสอดแทรกหลักพุทธธรรมเช่น ศีล 5 พร้อมมีการแปลงสู่การปฏิบัติ โดยมีชาวบ้านทั้งเด็กเยาวชน พ่อบ้าน แม่บ้านและผู้สูงอายุเข้าร่วมมากขึ้น (พระครูพิพิธสุตาทร,ดร.และคณะ, 2551: 158-160)

5) การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียงในชุมชนพื้นที่สูง บทบาทของพระสงฆ์ต่อการประยุกต์พุทธธรรมที่นำมาสู่การใช้ในชุมชน คือ พระสงฆ์เป็นผู้วิเคราะห์ปัญหา ตั้งเป้าหมายในการขจัดปัญหา รวมถึงการร่วมกันหาทางออกในปัญหาให้กับชาวบ้านในชุมชน สร้างเป้าหมายในการพึ่งพาตนเองเป็นหลักก่อนการพึ่งพาจากด้านนอกชุมชน ร่วมกันพัฒนาชุมชนให้อยู่ดีกินดีที่กล่าวว่าแนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักพุทธธรรม เน้นความเป็นอยู่ที่เป็นสุขกับความเรียบง่ายสอดคล้องกับธรรมชาตินำคนให้รู้จักการดำรงชีวิตอยู่อย่างประหยัด ไม่ฟุ้งเฟ้อ เป็นการชี้แนะทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจ รวมถึงพระสงฆ์ผู้นำเอาหลักพุทธธรรมมาวิเคราะห์และแยกแยะออกมาเป็นแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่เรียกว่า การพัฒนาตามหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ หรือการพัฒนาตามหลักเศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธ (พินิจ ลาภธนานนท์, 2527:

71-72) เศรษฐกิจพอเพียง เป็นเศรษฐกิจที่ไม่เน้นอรรถประโยชน์สูงสุด อันเป็นสาเหตุสำคัญของปัญหาเศรษฐกิจในโลกปัจจุบัน แต่เน้นความพอประมาณ หรือทางสายกลาง เศรษฐกิจพอเพียงมีพื้นฐานอยู่บนพุทธธรรมของการละกิเลสคือความไม่รู้อันเรียกว่าอวิชชา และดำรงชีวิตอยู่อย่างพอประมาณด้วยความไม่โลภและไม่ประมาท (อภิชัย พันธเสน, 2544: 570)

อย่างไรก็ตาม จากการดำเนินงานของโครงการพระบัณฑิตอาสาฯ ที่ผ่านมา ทำให้องค์กรในชุมชนและหน่วยงานราชการให้การตอบรับและให้ความร่วมมือในการทำงานเป็นอย่างดี โดยเฉพาะการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง เพราะการทำงานมีการประสานความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด มีการใช้หลักพุทธธรรมเป็นเครื่องมือในการพัฒนาผ่านกิจกรรมพัฒนาที่หลากหลาย ทำให้อาศรมพระบัณฑิตอาสาฯ เป็นจุดศูนย์รวมทางจิตใจ และเป็นแหล่งเรียนรู้ของชาวบ้าน รวมไปถึงการมีส่วนร่วมในการยกระดับการศึกษาของเยาวชนในหมู่บ้านให้ดีขึ้น และมีกิจกรรมที่มุ่งหวังให้บัณฑิตนำความรู้ที่ได้รับกลับไปพัฒนาหมู่บ้านของตนเอง ในปัจจุบัน มีหมู่บ้านที่ต้องการพระบัณฑิตอาสาฯ ในเขตภาคเหนือตอนบน โดยเฉพาะตามรอยตะเข็บชายแดนมากกว่า 100 หมู่บ้าน จากการประสานความร่วมมือกับกองทัพภาคที่ 3 กองกำลังผาเมือง กองกำลังการตำรวจตระเวนชายแดนที่ 33 และองค์กรภาคีต่างๆ ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจในการถอดบทเรียนแนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิต และการปฏิบัติงานวิจัยเพื่อเป็นส่วนหนึ่งในการผลักดันและต่อยอดการพัฒนาร่วมกับโครงการพระบัณฑิตอาสาฯ พระธรรมจาริก และพระสงฆ์นักพัฒนา โดยมุ่งเน้นการแก้ไขปัญหาเร่งด่วนเฉพาะหน้าตามเขตพื้นที่ (Zone) ที่เหมาะสมกับสภาพปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อนำไปสู่การสร้างพื้นที่ต้นแบบ (Model) ซึ่งจะเป็นแนวปฏิบัติและกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงให้ดีขึ้นต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง
2. เพื่อติดตามผลดำเนินงานด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การท่องเที่ยว ภาวะผู้สูงอายุ และการเรียนรู้วัฒนธรรม
3. เพื่อวิเคราะห์แนวปฏิบัติของเครือข่ายพระนักพัฒนา และกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง

ระเบียบวิธีวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ ดังนี้

1) ขอบเขตด้านพื้นที่ การสร้างพื้นที่ต้นแบบ (Model) ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง 6 เขต คือ

(1) พื้นที่ต้นแบบด้านการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม พื้นที่ต้นแบบ อำเภอฮอด แม่แจ่ม อมก๋อย จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน

(2) พื้นที่ต้นแบบด้านการท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม พื้นที่ต้นแบบ อำเภอสะเมิง กัลยาณิวัฒนา จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอปาย ปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน

(3) พื้นที่ต้นแบบด้านการเกษตรวิถีพุทธ พื้นที่ต้นแบบ อำเภอเวียงป่าเป้า แม่สรวย เมืองเชียงราย แม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย

(4) พื้นที่ต้นแบบด้านการดูแลสุขภาพผู้สูงอายุ พื้นที่ต้นแบบ อำเภอเชียงดาว ไชยปราการ ผาง แม่ฮาย จังหวัดเชียงใหม่

(5) พื้นที่ต้นแบบด้านการสื่อสารวัฒนธรรม พื้นที่ต้นแบบ อำเภอสบเมย แม่ลาน้อย ขุนยวม เมืองแม่ฮ่องสอน จังหวัดแม่ฮ่องสอน

(6) พื้นที่ต้นแบบด้านเศรษฐกิจชุมชน พื้นที่ต้นแบบ อำเภอแจ้ห่ม งาว จังหวัดลำปาง

การจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ฐานวิจัยรุ่นใหม่ สำหรับนิสิตของมหาวิทยาลัยที่มีภูมิลำเนาอยู่พื้นที่ในชื่อโครงการว่า “วิจัยบัณฑิตคืนถิ่น” และจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ฐานวิจัยรุ่นใหม่ สำหรับพระบัณฑิตอาสาในโครงการฯ ในชื่อโครงการว่า “วิจัยอาสาสมัครบัณฑิต”

2) ขอบเขตด้านประชากร การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการผสมผสานกันระหว่างการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Research) กับการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) มีผู้เข้าร่วมโครงการวิจัย จำนวนทั้งสิ้น 251 รูป/คน มีขอบเขตครอบคลุมพื้นที่หมู่บ้านที่มีอาศรมพระธรรมจาริก อาศรมพระบัณฑิตอาสาในพื้นที่ภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย 4 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แม่ฮ่องสอน

ผลการวิจัย

1) แนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่เหมาะสมกับกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา การจัดแผนกลยุทธ์แนวทางการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา จำนวน 33 รูป โดยใช้หลักการวงจรการบริหารคุณภาพเดมมิง (Deming Cycle: PDCA) ได้สรุปวิสัยทัศน์ใหม่ว่า “พระพุทธศาสนา สร้างสุขสู่ชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง” มี 4 พันธกิจ คือ 1. เผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชุมชนบนพื้นที่สูง 2. การบริการสังคม (การศึกษา ส่งเคราะห์ ลด ละ เลิก อบายมุข) 3. อนุรักษ์ฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมประเพณีกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง และ 4. อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม มีแนวทางการประยุกต์ใช้หลักธรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนบนพื้นที่สูง ดังนี้

(1) การประยุกต์ใช้หลักอภัยทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท ความเชื่อเรื่องกรรมและเมตตา ในการพัฒนาสิ่งแวดล้อมของเครือข่ายพระนักพัฒนาบนพื้นที่สูง

(2) การประยุกต์ใช้หลักกัลยาณมิตร 7 สัปปายะ 7 ในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรม

(3) การประยุกต์ใช้หลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ 4 ปาปณิกรรม 3 ในการเพิ่มรายได้เกษตรกรวิสาหกิจ

(4) การประยุกต์ใช้หลักอายุวัฒนธรรม 5 พรหมวิหาร 4 ในการดูแลผู้สูงอายุ

(5) การประยุกต์ใช้หลักเทศนาวิธี 4 อิทธิบาท 4 ในการสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้

(6) การประยุกต์ใช้หลักอริยวงศ์ 4 สัปปริสธรรม 7 ในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียง

2) การติดตามผลการดำเนินงานด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การท่องเที่ยว สังคม ภาวะผู้สูงอายุ และการเรียนรู้วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา จากผลการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) และสนทนากลุ่ม (Focus Groups) เพื่อการติดตามผลการดำเนินงานด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ การท่องเที่ยว สังคม ภาวะผู้สูงอายุ และการเรียนรู้วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา พบว่า

(1) การดำเนินงานด้านการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขาในพื้นที่ต้นแบบอำเภอฮอด อำเภอแม่แจ่ม อำเภอแม่สะเรียง มีการดำเนินงานดังนี้ การจัดการขยะในชุมชน การบวชป่า การทำแนวกันไฟ การบวชปลาขุนน้ำ การอนุรักษ์ต้นน้ำ การบวชขุนน้ำ การรณรงค์ให้ความรู้เรื่องการไม่ใช้ยาฆ่าแมลง การไม่ใช้สารเคมีในการทำเกษตร การจัดทำธนาคารข้าว การสร้างเครือข่ายอาสาสมัครรักษาสันติภาพสิ่งแวดล้อม

(2) การดำเนินงานด้านการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรมของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขาในพื้นที่ต้นแบบ อำเภอสะเมิง อำเภอกัลยาณิวัฒนา อำเภอปาย อำเภอปางมะผ้า มีการดำเนินงานดังนี้ มีเส้นทางท่องเที่ยว 2 เส้นทาง ได้แก่ เส้นทางที่ 1 เส้นทางท่องเที่ยวอาศรมพระบัณฑิตอาสาอำเภอกัลยาณิวัฒนา จังหวัดเชียงใหม่ และเส้นทางที่ 2 เส้นทางตามรอยพ่อหลวง ร.9 บ้านแสนคำลือ

(3) การดำเนินงานด้านการเพิ่มรายได้เกษตรกรวิถีพุทธของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขาในพื้นที่ต้นแบบ อำเภอเวียงป่าเป้า อำเภอแม่สรวย อำเภอเมืองเชียงราย อำเภอแม่ฟ้าหลวง มีการดำเนินงานดังนี้ การสร้างเสริมความรู้แก่เกษตรกรในชุมชน การเสริมสร้างภูมิปัญญาเกษตรกรในชุมชน การสร้างเครือข่ายความร่วมมือ การสร้างภูมิคุ้มกันของคนในชุมชน การปลูกฝังคุณธรรม การส่งเสริมรักษาสันติภาพสิ่งแวดล้อม

(4) การดำเนินงานด้านการดูแลผู้สูงอายุของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขาในพื้นที่ต้นแบบ อำเภอเชียงดาว อำเภอไชยปราการ อำเภอฝาง อำเภอแม่เมาะ มีการดำเนินงานดังนี้ การจัดกิจกรรมให้กับผู้สูงอายุ การสำรวจสภาพความเป็นอยู่ของผู้สูงอายุ

(5) การดำเนินงานด้านกระบวนการสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขาในพื้นที่ต้นแบบ อำเภอสบเมย อำเภอแม่ลาน้อย อำเภอขุนยวม อำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน มีการดำเนินงานดังนี้ การเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรมในชุมชน กิจกรรมทางวัฒนธรรม การประยุกต์การสื่อสารวัฒนธรรม คือ จัดการอบรมบุคลากรด้านภาษาท้องถิ่น เช่น ภาษาปาเกะญอ เป็นต้น

(6) การดำเนินงานด้านเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียงของพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขาในพื้นที่ต้นแบบ อำเภองาว มีการดำเนินงานดังนี้ การประกอบอาชีพหลัก การประกอบอาชีพเสริม การใช้ทรัพยากรท้องถิ่น ภูมิปัญญาการรักษาแบบแพทย์พื้นบ้าน การนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงมาอธิบายให้กับชาวบ้านในชุมชนให้เข้าใจหลักธรรมด้วยภาษาที่ง่าย รวมถึงการสร้างเครือข่ายของการทำงานในชุมชนไปสู่องค์กรชุมชน

3) แนวปฏิบัติของเครือข่ายพระนักพัฒนา และกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา จากผลการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) โดยการปฏิบัติการวิจัยในพื้นที่ที่เน้นการทำงานร่วมกันระหว่างคณะผู้วิจัยและพระบัณฑิตอาสาอย่างมีส่วนร่วมตั้งแต่การเริ่มคิด การลงมือปฏิบัติ และการประเมินผล พบว่า

(1) แนวปฏิบัติด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มีแนวปฏิบัติดังนี้ การจัดการขยะ การอนุรักษ์ป่า สัตว์และน้ำ การสนับสนุนส่งเสริมการทำเกษตรอินทรีย์ การจัดตั้งธนาคารข้าว และการสร้างเครือข่ายรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยเน้นการใช้แบบยั่งยืน (Sustainable utilization) การกักเก็บรักษา (Storage) การรักษาหรือซ่อมแซม (repair) การฟื้นฟู (rehabilitation) การพัฒนา (development) การป้องกัน (protection) การสงวน (preservation) และการแบ่งเขต (Zoning) อนุรักษ์และฟื้นฟู

(2) แนวปฏิบัติด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรม มีแนวปฏิบัติดังนี้ การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรม (Religious and Cultural Tourism) และการบริหารจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนมีส่วนร่วม (Community – Based Tourism – CBT)

(3) แนวปฏิบัติด้านกระบวนการเพิ่มรายได้เกษตรกรวิสาหกิจ มีแนวปฏิบัติดังนี้ การพัฒนาศักยภาพในตนเอง การสร้างเสริมความรู้แก่เกษตรกร การสร้างเครือข่ายความร่วมมือ การส่งเสริมรักษาสีเขียวสิ่งแวดล้อม การสร้างภูมิคุ้มกัน การเสริมสร้างภูมิปัญญาเกษตรกร และกระบวนการทำงาน

(4) แนวปฏิบัติด้านการดูแลผู้สูงอายุ มีแนวปฏิบัติดังนี้ การบริหารจัดการด้านสถานที่ การบริหารจัดการด้านงบประมาณ การบริหารจัดการด้านบริหาร การบริหารจัดการด้านอารยสถาปัตย์การบริหารจัดการด้านนโยบายการบริหารจัดการด้านแผนพัฒนา และการบริหารจัดการด้านกิจกรรม

(5) แนวปฏิบัติด้านการสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ มีแนวปฏิบัติดังนี้ การสื่อสารของพระนักพัฒนา (Sender) เนื้อหาธรรม (Message) ช่องทางการสื่อสาร (Channel) ผู้รับสาร (Receiver) และการสร้างเครือข่าย (Network)

(6) แนวปฏิบัติด้านเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียง มีแนวปฏิบัติดังนี้ หลักพุทธธรรมเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง การถ่ายทอดหลักพุทธธรรมเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจบนพื้นที่สูง

การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรม เศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง คุณภาพชีวิตที่ดีบนพื้นที่สูง และรูปแบบเครือข่ายพระนักพัฒนา

อภิปรายผล

แนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในกระบวนการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมที่ของเครือข่ายพระนักพัฒนาบนพื้นที่สูง ได้นำมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการทำงานจริง เช่น การประยุกต์ใช้หลักหลักอภัยปิฎกจายตา หรือ ปฏิจจสมุปปาต ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่ตามกฎธรรมชาติที่ว่า เมื่อสิ่งแวดล้อมมีสัตว์ป่าทุกประเภท มีป่าไม้อันอุดม มีแม่น้ำลำคลอง อากาศที่บริสุทธิ์ มีระบบนิเวศวิทยา ความอุดมสมบูรณ์ของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ความสมดุลทางธรรมชาติจึงมี ดังนั้น พระบัณฑิตอาสาหรือพระนักพัฒนา เมื่อได้ประยุกต์หลักธรรมดังกล่าว ไปอบรม สัณสน ให้ความรู้กับชาวบ้าน ผ่านการบรรยายธรรม การสั่งสอนในโอกาสที่เหมาะสมในวาระต่าง ๆ จะก่อให้เกิดความเข้าใจและการปรับตัวในการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับทำให้เกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม สอดคล้องกับแนวคิดของ ประพันธ์ ศุภษร (ประพันธ์ ศุภษร, 2558: 1-18) และพระอนุสรณ์ ปรุกโกโม (ยิ่งยง) (พระอนุสรณ์ ปรุกโกโม (ยิ่งยง), 2558: 311-319) ที่กล่าวว่า การอนุรักษ์ธรรมชาติโดยใช้หลักพุทธธรรมมาประยุกต์ในกระบวนการทำงาน เช่น หลักอภัยปิฎกจายตา หรือปฏิจจสมุปปาต กรรม เมตตาธรรม

การทำงานแบบการบริหารจัดการแบบบูรณาการ (Integrated Management Approach) เพราะปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับหลายส่วน การจัดการสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืนได้นั้นต้องอาศัยคน อาศัยชาวบ้าน อาศัยผู้นำในท้องถิ่น ผู้นำตามธรรมชาติ หรือผู้นำจิตวิญญาณ หรือนักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญในสาขาที่เกี่ยวข้องทุกสาขามาร่วมความคิดในการกำหนดแนวทางการจัดการสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ได้อย่างครอบคลุม 5) การสร้างเครือข่ายความร่วมมือ (Network) การดำเนินการด้านการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมนั้นจะเกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลได้นั้นต้องมีการระดมความร่วมมือจากภาคีพัฒนาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวางสอดคล้องกับแนวคิดของพระมหาสุทิตย อาภากรโ (พระมหาสุทิตย อาภากรโ, 2548: 58 – 59) ที่กล่าวว่า ถ้าหากพิจารณาถึงความจำเป็นในการเสริมสร้างเครือข่ายแล้ว พบว่า มีหลักการที่เกี่ยวข้อง 3 ประการ คือ (1) สถานการณ์ปัญหาและสภาพแวดล้อม ด้วยสถานการณ์ปัญหาที่ซับซ้อน หลากหลาย และขยายตัว เกินความ

สามารถของกลุ่มหรือองค์กรใดองค์กรหนึ่งที่จะดำเนินการแก้ไขได้ จำเป็นต้องมีการรวมพลังหรือมีกลไกการจัดการที่มีประสิทธิภาพ เพื่อแก้ไขปัญหานั้น และสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ (2) การสร้างพื้นที่ทางสังคม ด้วยเครือข่ายเป็นเครื่องมือและยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อการระดมทรัพยากรและความคิดเห็นจากฝ่ายต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาและการเปลี่ยนแปลงในสิ่งที่ต้องการขยายผลการพัฒนา การใช้พลังเครือข่าย ในฐานะเครื่องมือดังกล่าวถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมทางสังคมที่นำไปสู่การเรียนรู้และการสร้างพื้นที่ทางสังคมทำให้กลุ่มตนเองมีความรู้สึกว่ามีพื้นที่ทางสังคมที่ชัดเจน ซึ่งเป็นการตอบสนองทางด้านจิตใจ ความเชื่อมั่น และความไว้วางใจให้แกกันและกัน และ (3) การประสานผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม เพราะเมื่อทุกกลุ่มองค์กรหรือเครือข่ายมีการประสานผลประโยชน์ต่อกันในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยแล้ว สิ่งที่เกิดตามมาคือ เครือข่ายเกิดการเรียนรู้และมีกิจกรรมการพัฒนาที่ต่อเนื่อง

การแก้ปัญหาเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมแบบองค์รวม (Holistic Approach) การจัดการทรัพยากร ธรรมชาตินอกจากจะใช้หลักการจัดการแบบบูรณาการแล้วจะต้องมองทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมด้วย (Holistic Approach) เพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน เนื่องจากปัญหาทรัพยากรมีความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนเกี่ยวข้องกับหลายมิติ ทุกสิ่งทุกอย่างต่างเกี่ยวพันและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันทั้งสิ้น อาจจะเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นทันทีหรือไม่ก็ตาม และอาจจะเกิดผลกระทบที่มนุษย์เองอาจคาดไม่ถึงก็ได้ การอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าชาวบ้านยังไม่มีคุณภาพชีวิตที่ดี นั่นหมายถึงต้องมีการพัฒนาอนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมไปพร้อม ๆ กับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม สอดคล้องกับแนวคิดของจำลอง โพธิ์บุญ (จำลอง โพธิ์บุญ, 2545: 13 – 32) ที่ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาแบบองค์รวม ควรประกอบด้วยอย่างน้อย 4 มิติ คือ มิติที่ 1 ด้านเป้าหมายต้องมุ่งให้เกิด คุณภาพชีวิตที่ดีของสมาชิกทุกกลุ่มของสังคม ทั้งของคนในรุ่นปัจจุบัน และลูกหลานในอนาคต มิติที่ 2 ด้านประเด็นการพัฒนาที่ต้องครอบคลุมทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม มิติที่ 3 ด้านภาคีพัฒนานั้นต้องเป็นการรวบรวมทุกภาคที่เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา คือภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน ชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ นักสื่อสารมวลชน มิติที่ 4 กระบวนการพัฒนาซึ่งประยุกต์หลักการบริหารจัดการเชิงยุทธศาสตร์ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของทุกภาคีในทุกขั้นตอน การพัฒนาแบบองค์รวมจะขาดมิติใดมิติหนึ่งไม่ได้ ทุกมิติมีความสัมพันธ์หนุนเนื่องซึ่งกันและกัน

แนวทางปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทาง

ศาสนาและวัฒนธรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา จัดเป็นการท่องเที่ยวเชิงศิลปวัฒนธรรม (Cultural Tourism) เป็นรูปแบบการท่องเที่ยวเพื่อความสนใจพิเศษที่เติบโตอย่างรวดเร็ว และมีบทบาทในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว เนื่องจากนักท่องเที่ยวมักสนใจและต้องการเข้าใจวัฒนธรรมของประเทศอื่นที่แตกต่างไปจากตน โดยผ่านการชมหรือสัมผัสศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆ ทั้งยังเป็นการท่องเที่ยวแนวใหม่ที่สัมผัสวิถีชีวิต วัฒนธรรมแบบเจาะลึก ลดจังหวะการเดินทางให้ช้าลง ภายใต้แนวคิด “Slow Tourism” รูปแบบเป็นการนำเสนอสินค้าแนวใหม่ที่ตอบสนองนักท่องเที่ยวรุ่นใหม่ที่จะทำให้ได้มองเห็นความงามของสิ่งใกล้ตัวมากขึ้น ได้ความรู้ ได้ปัญญา ได้ความภูมิใจและได้ใช้ชีวิตอยู่กับตัวเอง ได้คิดอะไรมากขึ้น ได้เห็นอะไรที่แปลกออกไปจากสิ่งที่เคยเห็นหรือเคยรู้มาก่อน (กรวรรณ สังขร, 2555: 3 – 5) ดังเช่นในงานศึกษาของ งานศึกษาของ พระมหาสุทิตย์ อาภากร (อบอูน) และคณะ (2554) พบว่า รูปแบบและแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมและการจัดการท่องเที่ยว มี 4 รูปแบบ ได้แก่ 1.รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม 2.รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแนวพุทธ 3.รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเพื่อพัฒนาความรู้ (เชิงนามธรรม การเรียนรู้) 4. รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา (พระมหาสุทิตย์ อาภากร (อบอูน) และคณะ, 2554: 51) สอดคล้องกับ Ximba (2009) ซึ่งเสนอว่า พัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมควรเน้นความเข้าใจวัฒนธรรม และการมีส่วนร่วมในประสบการณ์ทางวัฒนธรรม ทั้งทางด้านภูมิปัญญา ความงาม จิตวิทยา และความรู้สึก ภายใต้แนวคิดการพัฒนากการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน จะมุ่งเน้นการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมให้เป็นแหล่งเรียนรู้และสร้างความประทับใจ พร้อมกับสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนเพื่อเป็นแรงผลักดันให้ช่วยกันอนุรักษ์ สืบทอดและถ่ายทอดศิลปวัฒนธรรม ซึ่งจะเป็นการคงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ของชุมชน (กาญจนา แสงลิ้มสุวรรณ และศรัณยา แสงลิ้มสุวรรณ, 2012: 141)

คุณสมบัติของ “การท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์” จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติในสองลักษณะ คือ ทั้งในเชิงพื้นที่และกระบวนการ ดังนี้

- 1) คุณสมบัติในเชิงพื้นที่ ประกอบด้วย ความหลากหลายและโดดเด่นทางวัฒนธรรมหรือธรรมชาติ มีความตระหนักรู้ในคุณค่าของชุมชนโดยเจ้าของวัฒนธรรม
- 2) คุณสมบัติในเชิงกระบวนการ ประกอบด้วย มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้ามวัฒนธรรม มีประสบการณ์ตรงร่วมกับเจ้าของวัฒนธรรม มีกระบวนการที่นำไปสู่ความเข้าใจ

อย่างลึกซึ้งในพื้นที่ท่องเที่ยว ไม่ทำลายคุณค่าของชุมชนและนำไปสู่สมดุลทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม (สุดแดน วิสุทธิลักษณ์ และคณะ, 2554: 2)

แนวปฏิบัติของเครือข่ายพระนักพัฒนาและกระบวนการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงในพื้นที่ต้นแบบของเครือข่ายพระนักพัฒนา พบว่า การดำเนินงานด้านกระบวนการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงในพื้นที่ต้นแบบของเครือข่ายพระนักพัฒนา เป็นการทำงานที่สอดคล้องกับบทบาทหน้าที่หลักของพระธรรมจาริกและพระบัณฑิตอาสาในด้านต่างๆ ดังที่พระมหาสุทิตย์ อาภากรโกล่าว่า ถ้าหากพิจารณาถึงความจำเป็นในการเสริมสร้างเครือข่ายแล้ว พบว่า มีหลักการที่เกี่ยวข้อง 3 ประการ คือ 1. สถานการณ์ปัญหาและสภาพแวดล้อม 2. การสร้างพื้นที่ทางสังคม และ 3. การประสานผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม (พระมหาสุทิตย์ อาภากรโกล่า, 2548: 55 – 58)

จากผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า อาศรมส่วนใหญ่มีความพร้อมทางกายภาพเหมาะสมกับพื้นที่ทางกายภาพและบริบทของชุมชน โดยเฉพาะบริเวณวัด มีสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นเหมาะสมพอสมควรสำหรับผู้สูงอายุบนพื้นที่สูง ในส่วนที่ขาดส่วนใหญ่ ยังขาดความพร้อมเกี่ยวกับทางลาด และบันไดที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุ เนื่องด้วยอาศรมส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนพื้นที่เนินสูง ลักษณะทางกายภาพจึงไม่เอื้อต่อการรองรับผู้สูงอายุ ซึ่งแตกต่างจากวัดพื้นที่ลุ่มที่มีการก่อสร้างเพื่อรองรับผู้สูงอายุ เช่น มีห้องน้ำเฉพาะสำหรับผู้สูงอายุ หรือ การสร้างศาลาการเปรียญชั้นเดียว การลดจำนวนชั้นบันได เป็นต้น ผลการวิจัยในครั้งนี้สอดคล้องกับผลงานวิจัยของเสาวภา พรสิริพงษ์ ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์ ในเรื่อง วัดในพุทธศาสนากับความพร้อมในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ พบว่า ในภาพรวมวัด ส่วนใหญ่มีความพร้อมในระดับปานกลาง แนวทางในการสนับสนุนความพร้อมของวัด ได้แก่ การจัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างวัดที่ประสบผลสำเร็จในการทำงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุ การถ่ายทอดความรู้เรื่องการบริหารและเรื่องผู้สูงอายุแด่พระสงฆ์ การสนับสนุนการสร้างเครือข่ายของวัด และการจัดพื้นที่และสิ่งแวดล้อมของวัดให้เอื้อต่อผู้สูงอายุ (เสาวภา พรสิริพงษ์, ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์, 2557: 99)

นอกจากนี้ ในภาพรวม อาศรมทุกแห่งมีกิจกรรมที่ส่งเสริมศักยภาพของผู้สูงอายุอยู่แล้ว และปฏิบัติอย่างนี้มาเป็นเวลานาน ทำให้ผู้สูงอายุมีความใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนา โดยยึดพระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งทางจิตใจ สอดคล้องกับผลการวิจัยของพระมหาโยธิน โย

ธิโก พบว่า แนวคิดเชิงคุณค่าในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ ตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา เกี่ยวข้องกับการพัฒนากาย (พัฒนาอินทรีย์ 6) การพัฒนาจิต (จิตภาวนา) และการประพฤติธรรม คือ การสวดมนต์ และปฏิบัติธรรม การส่งเสริมการพัฒนาภูมิปัญญา วัฒนธรรม และ ประเพณีท้องถิ่น การส่งเสริมอาชีพ และการสร้างรายได้ การส่งเสริมการออมทรัพย์และ จัดสวัสดิการ การส่งเสริมกิจกรรมสันทนาการ และการออกกำลังกาย และการส่งเสริมการ ปลุกพืชสมุนไพรเป็นกระบวนการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในบทบาท การเผยแผ่และการสาธารณสงเคราะห์ตามพันธกิจของคณะสงฆ์ไทย (พระมหาโยธิน โยธิโก, 2560: 25 – 36)

ความพร้อมของอาศรมในการรองรับสังคมผู้สูงอายุโดยภาพรวมใน 5 ด้าน ได้แก่ 1.ด้านศักยภาพเจ้าอาวาส 2.ด้านจำนวนคุณสมบัติของพระในวัด 3.ด้านความรู้ของพระในวัด 4.ด้านชุมชนรอบวัด 5.ด้านความสัมพันธ์ของหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรภาคเอกชน พบว่า มีความสัมพันธ์กับสภาพที่เป็นความจำเป็นพื้นฐานของศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ทั้ง ในด้านกายภาพ และการจัดการ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูง อายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม สอดคล้องกับงานวิจัยของเสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ ได้ศึกษาเกี่ยวกับความพร้อมของวัดในพุทธศาสนาในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ ได้สรุปปัจจัยที่ สำคัญที่ส่งผลต่อความพร้อมของวัดในการรองรับผู้สูงอายุ ว่า มีหลายปัจจัย ได้แก่

1) ศักยภาพของเจ้าอาวาส ทั้งในด้านความรู้และความสามารถ โดยเฉพาะความ สามารถในการบริหาร ความรู้สึกละเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ภาวะผู้นำ และความสามารถในการ ทำงานร่วมกับชุมชน เป็นต้น

2) จำนวนของพระลูกวัดและระยะเวลาในการบวชของพระในวัด เนื่องจากพระ ในวัดเป็นกำลังสำคัญในการทำงานของวัด วัดที่มีพระสงฆ์เยอะและเป็นพระที่บวชอยู่เป็นเวลายาวนาน จะมีความพร้อมในการรองรับผู้สูงอายุได้มากกว่า

3) ความรู้ของพระในวัด เป็นอีกปัจจัยสำคัญที่สะท้อนให้เห็นได้ว่าวัดมีความพร้อม ในการรองรับผู้สูงอายุได้มากน้อยเพียงใด

4) ชุมชนรอบวัด ที่เข้มแข็งก็มีส่วนสำคัญในการเสริมศักยภาพของวัดในการ ดำเนินงานด้านต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ถ้าวัดมีชุมชนรอบวัดที่เข้มแข็ง และสามารถดึงพลังชุมชน ให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมของวัดได้ ก็จะช่วยเสริมให้วัดมีศักยภาพและประสิทธิภาพในการ รองรับผู้สูงอายุมากยิ่งขึ้น (เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ, 2557: 99 – 125)

แนวทางในการดูแลผู้สูงอายุ จำเป็นต้องพิจารณาถึงสภาพทางกายภาพ ประกอบด้วย (1) บริเวณวัด มีสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นเหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุ (2) วัดมีสิ่งปลูกสร้าง และอาคารเสนาสนะต่าง ๆ ที่ผู้สูงอายุสามารถเข้าไปใช้สอยหรือทำกิจกรรมได้อย่างสะดวกปลอดภัย (3) การปรับปรุง พัฒนา ดูแลรักษาสสิ่งแวดล้อมและภูมิทัศน์ภายในวัดเหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุ (4) ลักษณะของอาคารและสิ่งประกอบในอาคารต่าง ๆ เช่น เก้าอี้ โต๊ะ ตั่ง เป็นต้น (5) มีการจัดทำระเบียบปฏิบัติ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับบุคลากรภายในวัด และผู้มาทำกิจกรรมที่วัดสำหรับผู้สูงอายุ (6) มีการจัดทำระเบียบปฏิบัติ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับบุคลากรภายในวัดและผู้มาทำกิจกรรมที่วัดสำหรับผู้สูงอายุ (7) อาคารสถานที่ และพื้นที่บริเวณวัดสำหรับผู้สูงอายุ (8) ที่จอดรถสำหรับผู้สูงอายุ (9) ทางลาดสำหรับผู้สูงอายุ (10) บันไดสำหรับผู้สูงอายุ (11) ห้องน้ำสำหรับผู้สูงอายุ สอดคล้องกับงานวิจัยของไตรรัตน์ จารุทัศน์ และคณะ (ไตรรัตน์ จารุทัศน์ และคณะ, 2556: (1)) ได้สรุปลักษณะขององค์ประกอบภายนอกอาคาร เช่น ความสูงลูกตั้งบันได ความชันของทางลาด พื้นผิวแบบต่างๆ ร้ว และเก้าอี้สนาม ที่ผู้สูงอายุเลือกว่าเหมาะสมกับตนเอง สอดคล้องกับแนวความคิดในการออกแบบที่พักอาศัยของผู้สูงอายุที่แนะนำว่าบ้านหรือที่อยู่อาศัยที่ออกแบบสำหรับผู้สูงอายุไม่ควรจะมีพื้นต่างระดับหรือบันได เนื่องจากการใช้บันไดเป็นสาเหตุที่ทำให้ผู้สูงอายุเกิดอุบัติเหตุ และเป็นอุปสรรคในการเคลื่อนที่ของผู้สูงอายุ

แนวปฏิบัติและกระบวนการดูแลผู้สูงอายุของเครือข่ายพระนักพัฒนาบนพื้นที่สูง จะต้องประกอบด้วย (1) ปัจจัยด้านสถานที่ วัดมีสถานที่เพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (2) ปัจจัยด้านการเงิน วัดมีงบประมาณเพียงพอเพื่อจัดสรรต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (3) ปัจจัยด้านการบริหาร การบริหารจัดการกันในกลุ่ม กรรมการ มินโยบาย กองทุน มีเพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (4) ปัจจัยด้านกิจกรรม วัดมีกิจกรรมทางศาสนาเพื่อพัฒนา กาย จิต สังคม ปัญญา ต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (5) ปัจจัยด้านสถาปัตยกรรม การก่อสร้างอาคารเพื่อรองรับสภาวะของผู้สูงอายุ อาทิเช่น ทางลาด , บันได , ป้าย , ห้องน้ำ , หรือจุดเสี่ยงต่างๆ ที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุในการเอื้ออำนวยการใช้ชีวิตขั้นพื้นฐานให้แก่ผู้สูงอายุ (6) ปัจจัยด้านแผนพัฒนา การวางแผนพัฒนา วัด เพื่อรองรับศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุภายในพุทธสถาน เพื่อเอื้ออำนวยต่อการบริหาร

จัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถาน (7) ปัจจัยด้านนโยบายการบริหารจัดการต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง สอดคล้องกับงานวิจัยของธฤณ ฉัตรกมลวรกิจ (2556) พบว่า การจัดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนนั้น องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นกลไกสำคัญที่จะทำให้แนวทางการจัดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนประสบผลสำเร็จเป็นรูปธรรมได้ เนื่องจากปัจจัยสนับสนุนทั้งในด้านเครื่องมือ บุคลากร และการเสริมสร้างทางวิชาการจากภายในและองค์กรภายนอก ตลอดจนการสนับสนุนในด้านนโยบายที่มุ่งเน้นประสิทธิภาพของการให้บริการสาธารณะแก่ผู้สูงอายุในชุมชนของผู้บริหารท้องถิ่น ที่ควรกำหนดไว้เป็นวิสัยทัศน์ในการพัฒนาท้องถิ่นไว้ด้วย โดยผลการดำเนินการดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุเป็นอย่างดี

องค์ความรู้ด้านการสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ ซึ่งจะสัมฤทธิ์ผลได้มากน้อยเพียงใดต้องขึ้นอยู่กับองค์ประกอบและปัจจัยต่อไปนี้

1) ผู้ส่งสาร (Sender) พระนักพัฒนาในพื้นที่ต้องมีความรู้ มีคุณธรรม และมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีเป็นกัลยาณมิตรต่อผู้รับสาร สามารถทำงานกับชาวบ้านในชุมชน และประสานกับเครือข่าย หน่วยงาน และองค์กรอื่นๆ ได้ดี

2) สาร (Message) เนื้อหาที่พระนักพัฒนานำมาสื่อสารกับกลุ่มชาติพันธุ์ต้องมีการที่ เป็นประโยชน์และสามารถนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตในชีวิตประจำวัน ได้แก่ หลักธรรม ตำนาน คติชนและนิทาน โดยพระนักพัฒนาสามารถถอดเทรทหลักธรรมต่างๆ กับสิ่งที่ชาวบ้านนับถือและปฏิบัติในชุมชนเช่น ตำนาน คติชนและนิทาน ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3) ช่องทางสื่อสาร (Channel) ช่องทางสื่อสารนั้นเกี่ยวข้องกับสื่อบุคคลได้แก่ พระนักพัฒนาเองที่จะต้องพูดให้ฟัง ทำให้อู อยู่ให้เห็น เป็นตัวอย่างให้กับชาวบ้านในชุมชนสามารถใช้เทคโนโลยี หนังสือ วิดีโอ เอกสารต่างๆ ในการช่วยสื่อสารวัฒนธรรมในวันสำคัญและวันเวลาที่เหมาะสมได้อย่างมีประสิทธิภาพ และสอดแทรกหลักธรรมผ่านประเพณี วัฒนธรรมที่ได้ปฏิบัติมาตามวันสำคัญของชาติและศาสนา

4) ผู้รับสาร (Receiver) ผู้รับสารที่ดีและจะได้รับประโยชน์จากการฟังนั้นต้องมีหลักธรรมสำหรับอุบาสกอุบาสิกา 5 ประการ (อุบาสกธรรม 5) คือ (1) มีศรัทธา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศรัทธา (2) มีศีล สำรวมกาย วาจาของตนให้เรียบร้อยดี ไม่มีโทษ (3) ไม่ถือมงคลตื่นข่าว (4) แสวงหาเขตบุญในทางพระพุทธศาสนา (5) ไม่แสวงหาเขตบุญนอกเขตพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ ผู้รับสารควรมีปฏิบัติตามหลักกาลามสูตร พิจารณาไตร่ตรองก่อนเชื่อ แยกแยะข้อมูลที่ได้รับว่าอะไรควรเชื่อ อะไรไม่ควรเชื่อ เพื่อประโยชน์จากการเผยแผ่แก่ตนเอง (5) ประการ คือ (1) ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง (2) ได้เคยฟังแล้ว แต่ไม่เข้าใจชัด เข้าใจสิ่งนั้นชัดขึ้น (3) บรรเทาความสงสัยเสียได้ (4) ทำความเห็นให้ถูกต้องได้ (5) จิตของผู้ฟังย่อมผ่องใส (อง.ปญจก. (ไทย) 22/202/276) เพื่อนำไปปรับใช้ตามวิถีชีวิตของตนเอง ชุมชนและประเทศชาติต่อไป

5) เครือข่าย (Network) พระนักพัฒนากับชุมชนทำงานร่วมกันเป็นทีมเพื่อเชื่อมโยงกลุ่มองค์กรต่างๆ ในพื้นที่ให้ทำงานร่วมกันผ่านระบบเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันและการเชื่อมโยงที่เป็นทั้งแนวคิด หลักการ เครื่องมือ และวิธีการปฏิบัติ ที่จะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายร่วมกันของทุกฝ่ายและอาศัยชาวบ้านในชุมชนนั้นๆมีส่วนร่วม เพื่อสร้างพลังในการขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาแนวปฏิบัติและกระบวนการสื่อสารวัฒนธรรมเพื่อการเรียนรู้ของเครือข่ายพระนักพัฒนาบนพื้นที่สูง: พื้นที่ต้นแบบ สบเมย แม่ลำน้อย ขุนยวม เมืองแม่ฮ่องสอน

นอกจากนี้ พระนักพัฒนาต้องศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่น ภาษาถิ่นเบื้องต้นของชุมชนที่ตนเองจะต้องเข้าไปอยู่ประจำ เรียนรู้บริบทชุมชน ความเชื่อ ข้อห้าม ข้อปฏิบัติ ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ตลอดจนสภาพปัญหาของชุมชน แล้วนำมาปรับใช้ในการเผยแผ่สื่อสารวัฒนธรรมและพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับศาสตร์พระราชาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ทรงมอบหลักการงานแก่ข้าราชการไว้ทำงาน คือ เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา อย่างที่เห็นได้จากผลลัพธ์จากการสื่อสารวัฒนธรรมของเครือข่ายพระนักพัฒนาเองได้จัดกระบวนการให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการช่วยคิดวางแผนงานตั้งแต่ขั้นตอนปัญหาที่มีในชุมชน วางแผนแก้ปัญหา ดำเนินงานและติดตามประเมินผล เพื่อให้การจัดกิจกรรมต่างๆของอาศรมหรือวัดในพื้นที่นั้นๆ ประสบความสำเร็จมากขึ้น สอดคล้องกับนิตยาเงินประเสริฐศรี (นิตยา เงินประเสริฐศรี, 2544: 61-71) ที่ได้อธิบายถึงการทำอะไรจึงจะเกิดการมีส่วนร่วมของประชาชน สรุปได้ดังนี้

1) ต้องถือว่า ชาวบ้านคือตัวหลัก (Main Actor) ในการแก้ปัญหาของเขารองค์กรภายนอกเป็นเพียงตัวกระตุ้นให้เท่านั้น

2) ให้ชาวบ้านเป็นผู้บทวนหรือประเมินกรรมที่ผ่านมาในชุมชนว่าเป็นอย่างไรกับชุมชนที่ตนอาศัย ซึ่งทำให้ชาวบ้านเข้าร่วมมากขึ้นหรือล้มเหลว

3) องค์กรพัฒนาจะต้องปรับทัศนคติของตนไปปรับกับทัศนคติของชาวบ้าน เพื่อสามารถจะรับกระแสความคิดของชาวบ้านได้ เพื่อทำงานได้อย่างสอดคล้องกับชาวบ้าน

4) กิจกรรมพัฒนาจะต้องเริ่มจากพื้นฐานของชุมชน เพื่อจะเกิดการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับชุมชนในการพัฒนา

5) หน่วยงานภายนอกจะต้องมีความชัดเจนในแง่เป้าหมายของการมีส่วนร่วมว่า ในที่สุดแล้วภาพรวมที่ต้องการคืออะไร เพื่อจะได้ไม่เกิดการพัฒนาผิดเป้าหมาย

อีกประการหนึ่ง พระนักพัฒนาเองได้ทำงานเชิงรุก โดยออกเยี่ยมเยียนและช่วยเหลือชาวบ้านด้วยปัจจัยสี่ มีกิจกรรมธรรมสัจจะ ทำบุญสัจจะ การสอนศีลธรรมในสถานศึกษา ปฏิบัติธรรมรักษาอุโบสถศีล การจัดกิจกรรมสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การบวชป่าชุมชน การทำแนวกันไฟ การสืบชะตาปลา การสืบชะตาน้ำ เป็นต้น ตลอดจนการสอดแทรกพิธีกรรม โดยบูรณาการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแบบมีส่วนร่วมของชุมชน เน้นการเรียนรู้หลักธรรมแล้วชาวบ้านสามารถนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ได้จริง เช่น หลักจากะ หลักการครองชีวิตคู่ (สมชีวิธรรม4) ศีล 5 ทิธ 6 กิริยาวัตถุ 10 กัลยาณมิตธรรม 7 เป็นต้น สอดคล้องกับพระครูพิพิธสุตาทรร,ดร.และคณะ (พระครูพิพิธสุตาทรร,ดร. และคณะ, 2551: 158-160) ที่ได้นำเสนอไว้ว่า เมื่อพระบัณฑิตอาสาสมัครมีความรู้ความเข้าใจเรื่อง ทฤษฎีการสื่อสาร (SMCR) สื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรมชุมชน การดำเนินกิจกรรมเน้นให้ชุมชนมีส่วนร่วมมากขึ้นและสามารถนำไปผสมผสานกับหลักพุทธธรรมและมีการประยุกต์ใช้ในพื้นที่ได้ มีการสอดแทรกหลักพุทธธรรมเช่น ศีล 5 พร้อมมีการแปลงสู่การปฏิบัติ โดยมีชาวบ้านทั้งเด็กเยาวชน พ่อบ้าน แม่บ้านและผู้สูงอายุเข้าร่วมมากขึ้น

พระนักพัฒนามีการสร้างเครือข่ายระหว่างกลุ่มต่างๆ เพื่อช่วยสนับสนุนกันทุกมิติ มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ประสานความร่วมมือและการดำเนินการกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เมื่อพื้นที่ใดประสบปัญหา เครือข่ายก็สามารถเข้าไปช่วยแก้ไขปัญหาดำเนินการทดแทนได้ เช่น พระนักพัฒนาที่เข้าไปในพื้นที่ไม่สามารถสื่อสารภาษาถิ่นได้ ก็สามารถร้องขอให้เครือข่ายช่วยในการส่งพระภิกษุที่สามารถสื่อสารภาษาถิ่นเข้าไปช่วยเหลือได้ เป็นต้น ทำให้เกิดเป็นสังคมเข้มแข็งช่วยเหลือเกื้อกูลกันสอดคล้องกับพระมหาสุทิตย์ อาภากร (พระมหาสุทิตย์ อาภากร, 2548: 55-58) ได้เสนอว่า หากพิจารณาถึงความจำเป็นในการเสริมสร้างเครือข่ายแล้ว พบว่ามีหลักการที่เกี่ยวข้อง 3 ประการ คือ

- 1) สถานการณ์ปัญหาและสภาพแวดล้อม
- 2) การสร้างพื้นที่ทางสังคม
- 3) การประสานผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม

จากการศึกษาครั้งนี้ พบว่า การปฏิบัติในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียงที่เหมาะสมกับกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา คือ การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียงที่เหมาะสมกับกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง ตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ประกอบไปด้วย

- 1) หลักธรรมสุขของคฤหัสถ์ที่ประกอบด้วยการแห่งความสุข 4 ประการ
- 2) หลักธรรม อัตตาทิ อัตตโน นาโถ คือตนเป็นที่พึ่งแห่งตน
- 3) หลักธรรมวิญญูธัมมิกัตถะ ซึ่งประกอบไปด้วยความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพด้วยความสุจริต รักษาทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร การคบเพื่อนตามหลักมงคลชีวิต 38 ประการ และเลี้ยงชีวิตด้วยความพอเพียง

4) หลักศีล 5 และ

5) หลักธรรมโภควิภาค 4 ที่พระนักพัฒนา สอนธรรมมะในเรื่อง การใช้จ่ายเพื่อเลี้ยงบุคคลที่ควรบำรุงรักษา เช่นบิดา มารดา บุตรและภรรยาของตนเอง รวมถึงมิตรสหายที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมงานบุญ (พระราชวรมนี, 2527: 224)

การปฏิบัติของเครือข่ายพระนักพัฒนากลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูงกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียง พบว่า เครือข่ายพระนักพัฒนาใช้กรอบแนวคิดและทฤษฎีประกอบไปด้วย แนวคิดบทบาทพระสงฆ์ในการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาสังคมร่วมกันพัฒนาชุมชนให้อยู่ดีกินดี ซึ่งสอดคล้องกับ พินิจ ลาภธนานนท์ (พินิจ ลาภธนานนท์, 2527: 71-72) ที่กล่าวว่าแนวทางการดำเนินชีวิตตามหลักพุทธธรรม เน้นความเป็นอยู่ที่เป็นสุขกับความเรียบง่ายสอดคล้องกับธรรมชาตินำคนให้รู้จักการดำรงชีวิตอยู่อย่างประหยัด ไม่ฟุ้งเฟ้อ เป็นการชี้แนะทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจ รวมถึงพระสงฆ์ผู้นำเอาหลักพุทธธรรมมาวิเคราะห์และแยกแยะออกมาเป็นแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจที่เรียกว่า การพัฒนาตามหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ หรือการพัฒนาตามหลักเศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธ นอกจากนี้ เครือข่ายยังช่วยกิจกรรมในสังคมและชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลและกลุ่มซึ่งสอดคล้องกับ พิทยา ว่องกุล (พิทยา ว่องกุล, 2541: 21) ที่กล่าวว่าเครือข่ายทางสังคม คล้ายเครือข่ายในสมอง โครงสร้างของสมองจะทำให้เกิดการเรียนรู้ในระดับที่สูงที่จำเป็นสำหรับการมีชีวิตรอด โครงสร้างทางสังคมจะมีวิวัฒนาการไปเหมือนโครงสร้างทางสมองมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรมของสังคมจากสังคมใช้อำนาจไปเป็นสังคมเรียนรู้ เครือข่ายสังคม สังคมต้องสามารถเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง จึงจะสามารถปรับตัวให้อยู่ในดุลยภาพ

ได้ และการพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้เพื่อการพึ่งพาตนเองของชุมชนยังสอดคล้องกับ ปาน กิมปี (ปาน กิมปี, 2540: 26) ได้กล่าวว่าเครือข่ายทางสังคมเป็นศูนย์กลางเครือข่ายการเรียนรู้ที่ตระหนักถึงปัญหา และความต้องการด้านเศรษฐกิจชุมชน โดยผู้นำชุมชนมีผลต่อการเปลี่ยนแปลง พร้อมกับการขยายเชื่อมโยงในภาครัฐ เอกชน ชุมชน วัดและสังคม ส่งผลให้ชุมชนบ้านแม่คิง ตำบลนาแก และชุมชนบ้านขุนหมื่นมีเครือข่ายและพร้อมรับการเปลี่ยนแปลงที่และยังสอดคล้องกับการสร้างเครือข่ายทางสังคมตามแนวพุทธ คือหลักทศ 6 (ที.ปา. (ไทย) 11/198/202) ซึ่งทศ 6 ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่หรือจรรยาบรรณของบุคคลที่เกี่ยวข้องกัน ซึ่งถือว่าเป็นที่มาของมนุษย์สัมพันธ์ในพระพุทธศาสนา

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง (Sufficiency economy concept) ของพระนักพัฒนานั้นมุ่งเน้นสอนในเรื่องของความพอดี พออยู่ พอกิน โดยยึดหลักทางสายกลาง ตามหลักของเศรษฐกิจพอเพียงอันเป็นแนวคิดที่พัฒนาให้คนในชุมชน มีการพัฒนาคุณภาพชีวิตไปสู่ความยั่งยืนสอดคล้องกับ เสน่ห์ จามริก (เสน่ห์ จามริก, 2541: 57 – 83) ได้กล่าวว่าเศรษฐกิจพอเพียง คือ เศรษฐกิจที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความพอดี พออยู่ พอใช้ ยึดหลักภูมิปัญญาปฏิบัติในการดำเนินชีวิต เป็นสัมมาอาชีวะก่อนเป็นเบื้องต้นจากนั้นจึงพัฒนาไปสู่การกินดีอยู่ดี และยังสอดคล้องกับ ประเวศ วะสี ได้กล่าวว่า เศรษฐกิจพอเพียง มีความหมายอย่างเดียวกัน เศรษฐกิจสมดุล เศรษฐกิจบูรณาการ เศรษฐกิจศีลธรรม เศรษฐกิจพื้นฐาน และเศรษฐกิจชุมชนโดยเศรษฐกิจชุมชนที่คำนึงถึงการทะนุบำรุงพื้นฐานของตัวให้เข้มแข็งทั้งทางสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจพื้นฐานของสังคมก็คือเศรษฐกิจชุมชน (ประเวศ วะสี, 2541: 43) และสอดคล้องกับ อภิชัย พันธเสน ที่กล่าวว่า เศรษฐกิจพอเพียงเป็นเศรษฐกิจที่ไม่เน้นอรรถประโยชน์สูงสุด อันเป็นสาเหตุสำคัญของปัญหาเศรษฐกิจในโลกปัจจุบัน แต่เน้นความพอประมาณ หรือทางสายกลาง เศรษฐกิจพอเพียงมีพื้นฐานอยู่บนพุทธธรรมของการละกิเลสคือความไม่รู้อันเรียกว่าอวิชชา และดำรงชีวิตอยู่อย่างพอประมาณด้วยความไม่โลภและไม่ประมาท (อภิชัย พันธเสน, 2544: 570)

สรุปได้ว่า การขับเคลื่อนเครือข่ายพระนักพัฒนาบนพื้นที่สูง คือ การเสริมบทบาทพระสงฆ์ในการประยุกต์ใช้หลักธรรมในการพัฒนาสังคมโดยบทบาทของพระสงฆ์ในด้านของสังคม พระสงฆ์ในชนบทยังทำหน้าที่ของการเป็นพระนักพัฒนา สิ่งที่ต้องดำเนินการพัฒนา เช่น ปัญหาเรื่องความเป็นอยู่ อาชีพและปัญหาด้านความเจ็บป่วยซึ่งพระสงฆ์ควรได้รับการอบรมในเรื่องของสัมมาอาชีวะเพื่อนำไปถ่ายทอดความรู้ให้กับชาวบ้านในชุมชน การสร้าง

เครือข่าย (Networking) เป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมทำหน้าที่เชื่อมต่อคนหนึ่งคนให้สัมพันธ์กันระหว่างบุคคลหลายๆคน ที่มีความเชื่อเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน ให้มีส่วนร่วมและประสบการณ์ การกระทำพันธกิจและเป้าหมายในเรื่อง การติดต่อสื่อสาร การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การประสานและผลประโยชน์ร่วมกันของชุมชน การพัฒนาชุมชน (Community Development) สำหรับพระนักพัฒนานั้นมีการดำเนินนโยบายร่วมกันระหว่าง เจ้าหน้าที่ชาวบ้านในชุมชนและพระนักพัฒนาในการแก้ไขปัญหาหลัก 4 ด้านประกอบด้วย ปัญหาการทำลายทรัพยากรในท้องถิ่น แหล่งน้ำ และป่าไม้ ปัญหาด้านยาเสพติด ปัญหาด้านความมั่นคงของชาติ และปัญหารายได้ของชาวบ้านในชุมชนตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง (Sufficiency Economy) ซึ่งเป็นแนวปฏิบัติของเครือข่ายพระนักพัฒนากลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง เพื่อให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในบรรลุเป้าหมายการขับเคลื่อนเครือข่ายพระนักพัฒนาบนพื้นที่สูงให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

องค์ความรู้จากการวิจัย

จากผลการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) จากการปฏิบัติการวิจัยในพื้นที่เน้นการทำงานร่วมกันระหว่างคณะผู้วิจัยและพระบัณฑิตอาสาอย่างมีส่วนร่วมตั้งแต่การเริ่มต้น การลงมือปฏิบัติ และการประเมินผล พบว่า องค์ความรู้ของพื้นที่ต้นแบบ (Model) ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงของเครือข่ายพระนักพัฒนา สรุปลองค์ความรู้ดังนี้

สรุป

สรุปแนวทางปฏิบัติได้ว่า เครือข่ายพระนักพัฒนาได้จัดทำแผนกลยุทธ์แนวทางการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูง โดยใช้หลักพุทธธรรม 4 ประการ ดังนี้ 1.การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เน้นการใช้แบบยั่งยืน การกักเก็บ รักษา ซ่อมแซม พื้นฟู พัฒนา ป้องกัน สงวน และแบ่งเขต

2. การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรม พัฒนาเส้นทางท่องเที่ยว และบริหารจัดการโดยชุมชนมีส่วนร่วม 3. การเพิ่มรายได้เกษตรกรวิถีพุทธ พัฒนาศักยภาพเกษตรกร สร้างเสริมความรู้ สร้างเครือข่าย ส่งเสริมรักษาสีงแวดล้อม สร้างภูมิคุ้มกัน เสริมสร้างภูมิปัญญาเกษตรกร และพัฒนากระบวนการทำงาน และ 4. การดูแลผู้สูงอายุ บริหารจัดการด้านสถานที่งบประมาณ บุคลากร อารยสถาปัตย์ นโยบาย แผนพัฒนา และกิจกรรม ผลการดำเนินงานจากการติดตามผล พบว่า 1. ด้านสิ่งแวดล้อม มีการจัดการขยะ บวชป่า ทำแนวกันไฟ บวชปลา ขุนน้ำ อนุรักษ์ต้นน้ำ บวชขุนน้ำ ธรรมชาติให้ความรู้เรื่องการใช้ยาฆ่าแมลง การใช้สารเคมี การจัดทำธนาคารข้าว และสร้างเครือข่ายอาสาสมัครรักษาสีงแวดล้อม 2. ด้านการท่องเที่ยว มีเส้นทางท่องเที่ยว 2 เส้นทาง ได้แก่ เส้นทางท่องเที่ยวอาศรมพระบัณฑิตอาสา อำเภอกัลยาณิวัฒนา และเส้นทางตามรอยพ่อหลวง ร.9 บ้านแสนคำลือ 3. ด้านการเพิ่มรายได้ มีการสร้างเสริมความรู้แก่เกษตรกร เสริมสร้างภูมิปัญญา สร้างเครือข่าย สร้างภูมิคุ้มกัน ปลูกฝังคุณธรรม ส่งเสริมรักษาสีงแวดล้อม 4. ด้านผู้สูงอายุ มีการจัดกิจกรรม สสำรวจสภาพความเป็นอยู่ 5. ด้านการสื่อสารวัฒนธรรม มีการเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรม ประยุกต์การสื่อสารวัฒนธรรม จัดการอบรมบุคลากรด้านภาษาท้องถิ่น 6. ด้านเศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียง มีการประกอบอาชีพหลัก อาชีพเสริม ใช้ทรัพยากรท้องถิ่นตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง การใช้ภูมิปัญญาการรักษาแบบแพทย์พื้นบ้าน และสร้างเครือข่ายชุมชนแบบพอเพียงในพื้นที่

บรรณานุกรม

- กรวรรณ สังขร. (2555). แหล่งท่องเที่ยวและการท่องเที่ยวตลาดใหม่. เอกสารประกอบการประชุมเสวนา “การผลิตอาหารปลอดภัยเพื่อตอบสนองตลาดใหม่ทางการท่องเที่ยวในเขตภาคเหนือตอนบน” จัดโดย โครงการกระบวนการสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายวิจัยของศูนย์ภาคีเครือข่ายวิจัยล้านนา สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ โรงแรมลำปางเวียงทอง จ.ลำปาง 9 กรกฎาคม.
- กาญจนา แสงลัมสุวรรณ และศรัณยา แสงลัมสุวรรณ. (2012). การท่องเที่ยวเชิงมรดกวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน. *Executive Journal*. October – December.
- จำลอง โพธิ์บุญ. (2545). “การพัฒนาแบบองค์รวมในมุมมองของนักจัดการสีงแวดล้อม.” *วารสารพัฒนบริหารศาสตร์*. 42(ฉบับพิเศษ ครบรอบ 36 ปี), 13 – 32.

- ไตรรัตน์ จารุทัศน์ และคณะ. (2556). **คู่มือการจัดตั้งอำนวยการความสะดวก โครงการ “การจัดการความรู้อาคาร-สถานที่ที่เป็นมิตรสำหรับผู้สูงอายุ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).
- นิตยา เงินประเสริฐศรี. (2544). “การวิจัยแบบมีส่วนร่วม.” **วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**. 2 (7), 61-71.
- ประพันธ์ ศุภษร. (2558). “พุทธธรรมเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม.” **วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**. 11(1), 1-18.
- ประเวศ วะสี. (2541). **ยุทธศาสตร์ชาติ เพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: หมอชาวบ้าน.
- ปาน กิมปี. (2540). **การพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระครูพิพิธสุตาทธ,ดร.และคณะ. (2551). **โครงการการสื่อสารเพื่อการพัฒนาพระบัณฑิตอาสาพัฒนาชาวเขา**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.). เชียงใหม่: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่.
- พระมหาโยธิน โยธิโก. (2560). “บทบาทพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.” **วารสารวิชาการธรรมทรรศน์**. 17(3), 25-36.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร. (2548). **เครือข่าย: ธรรมชาติ ความรู้ และการจัดการ**. กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร (อบอูน) และคณะ. (2554). “การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในกรุงเทพมหานคร.” **ประชาคมวิจัย**. 95(16), 58 – 59.
- พระราชวรมนี. (2527). **บทบาทใหม่ของสถาบันสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระอนุสรณ์ ปรกุกโม (ยิ่งยง). (2558). “การอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท.” **วารสารมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด**. 4 (2), 311-319.
- พิทยา ว่องกุล, บรรณาธิการ. (2541). **ธรรมรัฐ : จุดเปลี่ยนประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: โครงการวิถีสัน.
- พินิจ ลาภธนานนท์. (2527). **พระสงฆ์ในชนบทภาคอีสานกับการพัฒนาตามหลักการพึ่ง**

ตนเอง. **วิทยานิพนธ์สังคมวิทยามหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. (2500). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ์**.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

สุดแดน วิสุทธิลักษณ์ และคณะ. (2554). “ท่องเที่ยวสร้างสรรค์: เครื่องมือสำคัญนำไปสู่ชุมชน
ยั่งยืน.” **รายงานวิจัย**. องค์การบริหารการพัฒนาพื้นที่พิเศษเพื่อการท่องเที่ยว
อย่างยั่งยืน (องค์การมหาชน).

เสน่ห์ จามริก. (2541). **เศรษฐกิจพอเพียงในกระแสโลกาภิวัตน์**. กรุงเทพมหานคร: คณะ
กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.

เสาวภา พรศิริพงษ์, ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์. (2557). “วัดในพุทธศาสนา
กับความพร้อมในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ.” **วารสารภาษาและวัฒนธรรม**. 33
(1), 99.

เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ. (2557). “ความพร้อมของวัดในพุทธศาสนาในการรองรับสังคม
ผู้สูงอายุ.” **วารสารภาษาและวัฒนธรรม**. 33(1), 99.

อภิชัย พันธเสน. (2544). **พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับ
เศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์.